

V. ÜNLÜ UYUMU

Ünlü uyumu, çok heceli kelimelerdeki ünlüler, kelime kökündeki ünlüler ve eklerdeki ünlülerin dil ve dudak bakımından aynı olmasıdır. Bu Türk dilleri için ortak olan özelliklerden biridir.

Batı Sarı Uygurca'ya çok sayıda yabancı kelimelerin girmesi ve fonetik gelişmelerden dolayı ünlü uyumu kuralı bozulmuştur. Fakat Sarı Uygurca'ya özgü kelimelerde hâla ünlü uyumu devam etmekte ve kendine özgü özelliğe sahiptir. Bunlar:

1. Batı Sarı Uygurca'da büyük ünlü uyumu esastır.
2. Kelime kökünden sonra gelen eklerdeki ses uyumu katı değildir.

Ses uyumunu, çok heceli kelimelerdeki ses uyumu ve kelime köküyle ekler arasındaki ses uyumu diye ikiye ayırılır.

1. Çok Heceli Kelimelerdeki Ses Uyumu

a. Batı Sarı Uygurca'daki 14 ünlü , ses uyumuna göre, kalın sıradan ünlü, ince sıradan ünlü, orta sıradan ünlü diye üçe ayrılır. Bu, sesleri dilin ağız boşluğundaki durumuna göre türlere bölmekten farklıdır. (sayfa beşteki tabloya bakılsın).

İnce ünlüler : e, ö, ü, eh, öh.

Kalın ünlüler: a, o, u, ah, oh, uh.

Orta ünlüler : ä, i, äh.

Temel kelimelerde, çok heceli kelimelerdeki ünlülerin çoğu aşağı yukarı aynıdır veya terkinde orta ünlüler vardır. Meselâ:

Terkibindeki ünlülerin hepsi ince sıradan olan kelimeler
ezer “eyer”, ehdek “etek”, örcüt “surat”.

Hepsi kalın sıradan ünlü olan kelimeler

SaGal “sakal”, oga “dede”, uhdag “kavim”.

Hepsi orta ünlü olan kelimeler

çipci “çatal” Gähgär- “çağırmaq, davet etmek”, gäläk “kilit”.

Terkibinde orta ünlü ve diğer ünlüler olan kelimeler:

Bagär “kara ciğer”, dävvak “toprak”, bucin “kullanmaq”, yigän “yeğen”.

Az sayıda kelimelerin terkininde hem ince sıradan hem kalın sıradan ünlüer bulunmaktadır. Meselâ: yelvu “yele”, ture “üst, yukarı”, elat- “anlamak”.

b. Ünlüer dudanın durumuna göre düz ünlüer ve yuvarlak ünlüer diye ikiye ayrılır. Çok heceli kelimelerde birinci hecedeki düz ünlü ise, sonraki hecelerdeki ünlüer de düz ünlüdür. Meselâ: daGa “amca”, yahGa “yukarı, gök”, säñar “yarı”, GähGär- “davet etmek”, ehsär- “sarhoş olmak”, tigen “diken”.

Eğer birinci hecedeki ünlü yuvarlak ünlüyse, sonraki hecelerdeki ünlüer de yuvarlak ünlü olur. Meselâ: uhgus “öküz”, örcü “şey”, yorä “üst, güney”, cüğe “keçi”, öhkbe “ak ciğer”.

2. Kelime Kökü İle Ekleri Arasındaki Ünlü Uyumu

Sarı Uygurca’daki yapım ve çekim ekleri ünlülerin durumuna göre aşağıdaki iki büyük türe ayrılır:

Varyantlı Ekler ve Varyantsız Ekler

a. Kelime kökleri, kelime kökündeki ünlülere göre çeşitli ekler alır, fakat eklerin fonksiyonu aynıdır. Meselâ: İsimlerin yönelme halı eki -Ga, -ga, -ñGa, -ğe, -ge, -ñge’dir. Biz bunları terkininde ince sıradan e olan ekler ve kalın sıradan a olan ekler diye iki gruba ayırırız. Kelimeler bu ekleri genellikle belli bir kurala göre alır. Mesela:

a). Eğer kelime kökünde *e, ö, ü* gibi ince sıradan ünlü varsa, terkininde *e* olan ek eklenir. Kelimelerin kökünde *a, o, u* gibi kalın ünlü varsa, terkininde *a* olan ekler eklenir. Meselâ: aht “at” +Ga = ahtGa “ata”, Goy “koyun” +ga= Goyga “koyuna”, ahdä “atı” +ñGa=ahdäñGa “atına”, derek “ağaç” +ge “ağaca”, yü “ev” +ge “eve”.

b). Eğer kelimelerin kökündeki ünlü orta sıradan *i, ä* ünlüsü ise, aynı zamanda terkininde *g, k* ünsüzü varsa, terkininde ince sıradan ünlü olan ek alır. Eğer terkininde *G, q, zh, ch* ünsüzü olan kelimeler terkininde kalın sıradan ünlü olan ek alır. Eğer terkininde yukarıdaki ünsüzler yoksa bu kural o kadar katı değildir. Meselâ: käm “kim” +ge =kämge “kime”, Güz “kız” +ga “kıza”, käsi “kişi” +ge = käsige “kişiyeye”, civän “sinek”+Ga = civänGa “sineğe”, çi “deve” +ga~ -ge = çiga ~ çige “deveyeye”, äläg “el” +ge = äläkge “ele”, däl “dil ‘organ’” +- ga ~ -ge = dälga~dälge “dile”.

c). Eğer kelimelerin kökünde hem ince sıradan ünlü, hem kalın sıradan ünlü varsa, kelime son hecedeki ünlüye göre ek alır. Meselâ: nerak “orası”+Ga=nerakGa “orasına”. säñgek “sinek” +ge =säñgekge “sineğe”.

ç). Eğer kelime kökünün son hecesindeki ünlü ara ünlüyse, ekler genellikle ünsüz ve son hecedeki ünlüye uygun şekilde eklenir. Meselâ: yemci “doktor” +-ga=yemciga “doktora”, yasdäk “yastık” +-Ga= yasdäkGa “yastığa”, bagär “ciğer”+-ga=bagärga “ciğere”.

d). Terkinde *u* ünlüsü olan bazı kelimeler, ince sıradan ekler alır. Meselâ: kun “gün, güneş” +-ge = kunge “güne,güneşe”, undun “doğu” +-ge=undunge “doğruya”, kul- “gülmek” +-me = kulme “gülme”.

b. Varyantsız ekler. Onlar bütün kelimelere eklenebilir. Bu ekleri eklerken ünlü uyumu söz konusu değildir. Meselâ, isimlerin akuzatif eki *-nä, -dä, -n,*lerin hepsinde *ä* ünlüsü vardır. Gol-nä “kolu”, azak-dä “ayağı”, bagärä-n “kara ciğeri”.

Bu çeşit eklerdeki ünlüler tek çeşittir, ancak bu eklerdeki ünlüler ara ünlü olduğundan dolayı, ince ve kalın sıradaki ünlülerden sonra gelebilir. Sarı Uygurca’da bu çeşit ekler biraz fazladır. Meselâ: Olumsuz zarf fiil eki *-men /-ben*’deki ünlülerin hepsi ince sıradan *e* ünlüsüdür.

al- +-men = almen “almadım”, duht- “tutmak” +-ben = duhtben “tutmadım”, yeht- “yetmek, varmak” + -ben= yehtben “varmadım”.

e ince sıradan ünlü olduğu için kalın sıradan kelime kökleriyle birleştiği zaman ses uyumunu koruyamaz. Bu çeşit ekler çok azdır.

VI.Ünsüzlerin Yer Değişimi

Batı Sarı Uygurca’daki bazı ekler çeşitli gruplara ayrılır. Kelime köküne bu ekler belli fonetik kurallara göre eklenir. Böylece, aynı anlamı bildiren farklı ünsüzlerden oluşan çeşitli ekler, farklı ünsüzlerden oluşan kelime köklerine eklenir. Bu olaya ünsüzlerin yer değişimi denilir. Meselâ: Fiillerin olumsuzluk ekleri *-ma / -me / -ba / -be* dört şekildir. Bunlar burun sesi *m* grubu, patlayıcı ünsüz *b* grubu diye ikiye ayrılır. *m* grubundaki ekler ise ünlü, tonlu ve sızmalı ünsüzler ile biten kelimelere *b*’li gruptaki ekler ise sızmalı tonsuz seslerle biten kelimelere eklenir.

Bu tip eklerin çoğu kelimelere belli kurallara göre eklenir. Bazı ekler bu kurallara uymaz. Meselâ: İsimlere getirilen çoğul eklerinin *-lar / -ler / -dar / -der /-nar / -ner* şekilleri vardır. Kurala göre burun sesiyle biten kelimelere *n* ile başlayan ek eklenir. Ama halk ağzında *l* ünsüzüyle başlayan ek de eklenebilir.

Bu çeşit ekler içinde, ünsüzlerin gruplara ayrılması ve yer değişimi kuralındaki değişiklikler oldukça fazladır. Bu durum eklere göre değişir.

VII. Kelimelerin Fonetik Özellikleri

Bazı eski kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunan seslerin fonetik özellikleri Türk Dillerinin tasnifindeki en önemli ölçülerden biridir. Çünkü bunlar belirli ölçülerden Türk Dillerinin tarihi gelişmesini ve birbirine olan etkilerini aksettirir. Batı Sarı Uygurca'nın fonetik özellikleri Ünlülerin Özellikleri ve Ünsüzlerin Özellikleri olmak üzere ikiye ayrılır.

1. Ünlülerin Özellikleri

a. Bazı çok heceli kelimelerin birinci hecesindeki a sesi kapalı e ünlüsüne dönüşmez. Meselâ: yañä “yeni”, saräg “sarı”, yahsäl “yeşil”, sagän- “özlemek”, qalän “kalın”, bagär “ciğer”.

Çağdaş Uygurca'da bu kelimelerin birinci hecesindeki a sesi kapalı e ünlüsüne dönüşmüştür. Meselâ: yeñi “yeni”, seriq “sarı”, segin “özlemek”, qelin “kalın”, begir “ciğer”.

b. Bazı tek heceli kelimelerdeki ünlü açık ä ünlüsüdür, i ünlüsü değildir. Meselâ: äs “iş”, käm “kim”, mäñ “bin”, män- “binmek”, bäs- “biçmek, kesmek” Bunlar Çağdaş Uygurca'da sırasıyla iş, kim, miñ, min-, piç-.

2. Ünsüzlerin Özelliği

a. Bazı kelimelerin başında patlamalı tonlu ünsüzlerden *b, d, g, G* ünsüzleri gelir. Patlamalı, tonsuz ünsüzlerden *p, t, k, q* sesleri gelmez. Meselâ: baGa “pağa”, bäsät “bit”, baht- “kaybetmek”, day “tay”, dahrt- “çekmek”, Uygurca'da tart-, gök “gök”, Uygurca'da kök, gör- “görmek”, Uygurca'da kör-, Gos “çift” Uygurca'da qoş, Gus “kuş”, Gaht- “sertleşmek”, Uygurcada kat-.

b. Yeni Uygurca'daki kelime sonu ve ortasındaki y sesi Sarı Uygurca'da z 'dır. Meselâ: azak < ayak “ayak”, bezäk < büyük “büyük”, Guzuruk < kuyruq “kuyruk”, boz < boy “boy”, gez- < giy- “giymek”, Guz- < kuy- “doldurmak”.

c. Bazı kelimelerin ortası ve sonunda gelen s sesi yeni Uygurca'daki gibi ş sesi değildir. dohsGan < toşqan “tavşan”, dusek < düşek “döşek”, dämäsäg < tumşuk “gaga”, gumus < kümüş, “gümüş”, ahs < aş “aş”, duhs- < tüş “düş”.

Yukarıdaki örneklerden, Batı Sarı Uygurcada kelimelerin fonetik bakımdan Eski Türkçe'ye ile eski Uygurca'ya çok yakın olduğunu görebiliriz.